

УДК 32.001+327+339.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.45.16>

ІДЕЙНИЙ ВПЛИВ АНТОНІО ГРАМШІ НА ТЕОРІЮ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Олег Кукарцев

*Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея, 5, 79000, м. Львів, Україна*

Досліджено вплив ідейного спадку А. Грамші на теорію міжнародних відносин. Спираючись на історичний метод, метод змістового аналізу ідей, концепцій і теорій, висвітлено стан дослідження творчості А. Грамші у соціально-гуманітарних науках, розкрито генезу та розвиток неограмшівського підходу у теорії міжнародних відносин.

Виявлено, що з початку 1950-х років вплив А. Грамші простежується майже в усіх областях гуманітарних і соціальних наук. Відзначається особлива роль італійського мислителя і революціонера в розвитку теорії міжнародних відносин, завдяки працям якого у 1980–1990-і рр. у теорії міжнародних відносин стався так званий «грамшівський поворот», супроводжений появою грамшівського підходу (або неограмшівства). Особливу увагу приділено значенню праць канадського вченого Р. Кокса у запровадженні та розвитку грамшівського підходу.

Визначено епістемологічні та онтологічні відмінності неограмшівської «критичної теорії» від мейнстрімних напрямів дослідження світової політики – політичного реалізму та ліберального ідеалізму. Встановлено, по-перше, що в онтологічному плані, неограмшівці відійшли від аісторичного державо-центричного бачення світового порядку, властивого політичному реалізму та політичному ідеалізму, і зосередилися на розробленні історико-матеріалістичних інтерпретацій світової політики та міжнародних відносин, використовуючи концепції А. Грамші про гегемонію, історичний блок, позиційну війну та органічних інтелектуалів; по-друге, що в епістемологічному плані, неограмшівство позиціонує себе як критичну теорію, яка принципово відрізняється від так званих проблемо-розв'язувальних теорій своєю рефлексивністю, прагне подолати емпірико-аналітичні та позитивістські установки, що лежать в основі теоретичного мейнстріму у сфері дослідження міжнародних відносин.

Ключові слова: А. Грамші, Р. Кокс, неограмшівство, критична теорія, проблемо-розв'язувальна теорія, теорія міжнародних відносин.

Протягом останніх десятиліть у соціально-гуманітарній області знань спостерігається стійкий інтерес до творчого спадку італійського мислителя та політика Антоніо Грамші (1891–1937). Починаючи від початку 1950-х рр., відтоді як А. Грамші став «об'єктом» дослідження, його теорії та концепції залишили свій слід практично в усіх областях гуманітарних та соціальних наук. Його твори інтерпретуються, пристосовуються та інструменталізуються різними та часто суперечливими способами. Обсяг опублікованих матеріалів, пов'язаних з його творчістю (друге видання *Bibliografia gramsciana* (1997) Джона Кеммета включає більше одинадцяти тисяч публікацій 33 мовами [3]) загрожує завалити навіть досвідчених вчених та паралізувати або зовсім збентежити непосвяченого читача. Проте величезний обсяг грамшівської бібліографії також є важливим свідченням багатства спадщини А. Грамші, постійної актуальності його ідей та величезного внеску у сучасну

соціально-гуманітарну думку. Особливий інтерес при цьому становить вплив італійця на теорію міжнародних відносин.

Мета статті – проаналізувати ідейний вплив А. Грамші на теорію міжнародних відносин.

А. Грамші, маловідомий поза комуністичними колами у момент його смерті, сьогодні один з найчастіше цитованих та широко перекладуваних політичних теоретиків та культурних критиків ХХ століття. Перша хвиля інтересу до А. Грамші була зумовлена виданням в Італії його творів, написаних в ув'язненні, починаючи з листів, опублікованих у 1947 р. та закінчуючи шістьма томами тематичного видання зошитів, останній з яких побачив світ у 1951 р. [16]. Упродовж кількох років було написано сотні статей та книг, що пояснюють, аналізують та обговорюють концепцію гегемонії А. Грамші, його ревізійні погляди на історію об'єднання Італії, його антиекономічну та антидогматичну версію марксистської філософії, його теорію держави та громадянського суспільства, його антикочеанську літературну критику, його новий підхід до вивчення масової культури, його спостереження за роллю інтелектуалів у суспільстві, а також інші аспекти його роздумів. Хоча А. Грамші давно помер, він став не просто об'єктом безпристрасного вивчення. Інтенсивність дискусій навколо його праць та часто палка боротьба за його ідейну спадщину справили та продовжують справляти глибокий вплив на політичну культуру та культурну політику повоєнної Італії.

Наприкінці 1960-х та протягом 1970-х рр. ім'я та ідеї А. Грамші почали розповсюджуватися у Європі, Латинській та Північній Америках (та, меншою мірою, у інших регіонах світу). Різноманітні течії, пов'язані з єврокомунізмом та «новими лівими», які супроводжували сплеск інтересу до того, що стало відомим як «західний марксизм», сприяли величезному зростанню популярності А. Грамші у цей період. В англomовному світі публікація у 1971 р. відмінно відредагованої Квінтіном Хоаром та Джефрі Новелом Смітом збірки «Обране з В'язничних зошитів» [20] дозволила вченим перейти від туманних та загальних алюзій до Грамші до серйозного вивчення та аналізу його творів. Грамшіанські дослідження отримали подальшу підтримку у різних виданнях різними мовами праць італійця, написаних ним перед арештом та ув'язненням, а також у публікації в Італії повного критичного видання «В'язничних зошитів» (1975) під редакцією Валентино Джератани [12].

Вплив А. Грамші став ще більш вираженим у 1980-х рр. з поширенням «культурної критики», зростаючим захопленням питанням влади та більшою увагою, яку вчені з різних дисциплін приділяли відносинам між культурною, соціальною та політичною сферами. Швидко зниження інтересу до марксистської думки після подій 1989 р. ніяк не вплинуло на долю А. Грамші. До того часу, як Стюарт Холл був одним з перших, хто вказав на це, А. Грамші вже «радикально змістив деякі спадки марксизму у культурних дослідженнях» [13]. Дійсно, ідеї А. Грамші зайняли особливе місце у найбільш знаних постмарксистських теоріях та стратегіях політичних лівих. Крім того, повсюдне зацікавлення концепцією громадянського суспільства протягом останніх 15 років поживило інтерес до роздумів А. Грамші на цю тему. Також чимало питань і тем, якими на даний час займаються багато наукових інтелектуалів - постколоніалізм та відносини Північ-Південь, модерність та постмодерність, відносини між теорією та практикою, генеалогія фашизму, соціально-політичні виміри масової культури, гегемонія та досягнення консенсусів тощо – спонукали багатьох читати та перечитувати тексти А. Грамші.

Дослідники-міжнародники також не стали винятком. У 1980–1990-і рр. у теорії міжнародних відносин стався так званий «грамшіанський поворот», супроводжений появою

грамшівського підходу (або *неограмшівства*). Прихід А. Грамші у теорію міжнародних відносин здебільшого пов'язують з працями канадійського вченого Роберта Кокса, опублікованими на початку 1980-х рр. [5; 8]. Крім Р. Кокса до неограмшівської групи вчених-міжнародників належать Стівен Гілл, «амстердамська школа» (Кіс ван дер Пійл, Отто Холмен та Хенк Овербік), Марк Руперт, Адам Девід Мортон, Андреас Білер, Ісабелла Баккер, Крейг Н. Мьорфі, Андре Дрейнвілл, Метт Девіс та інші вчені.

У чому полягає теоретична привабливість А. Грамші для досліджень міжнародних відносин? Побуває думка, що творчість італійського марксиста дає онтологічну та епістемологічну основу, на якій можна побудувати недетерміністське, але структурно обґрунтоване пояснення змін [9, с. 5]. Наполягаючи на здатності людини до перетворень, радикальне сприйняття А. Грамші людської суб'єктивності дає вченим-міжнародникам один із способів уникнення детерміністського та аісторичного структуралізму.

Грамшівський поворот зробив можливим концептуалізувати світовий порядок вільний від обмежень державо-центрованих підходів. Він критичний до тверджень нео-реалістів та представників світ-системного аналізу про те, що глибока структурна логіка світового порядку залишається незмінною у часі. Неограмшівці переймають широкі історичистські або історико-матеріалістичні рамки для вивчення структурної організації світового порядку та зосереджують увагу на виникаючий новий соціальний простір, у якому багато хто з теоретиків бачать ознаки глобального громадянського суспільства, як головного поля битви, на якому, як вони вважають, зараз відбувається боротьба за гегемонію [9, с. 8]. До того ж те, що А. Грамші спрямував свою думку на практичну ціль політичних дій, було настільки ж важливою причиною з якої Р. Кокс прийняв грамшівську систему поглядів. Зокрема, він спирається на ідеї А. Грамші про гегемоністський контроль у капіталістичних суспільствах, щоб пояснити, яким чином домінуючі ідеї про світовий порядок допомагають підтримувати певні паттерни відносин між матеріальними силами, ідеями та інститутами на глобальному рівні.

А. Грамші завжди поміщав свою роботу в марксистську схему, в якій «економічний базис» встановлює граничні умови для політики, ідеології та держави. Але основна спрямованість праць італійця незмінно відходить від простих форм редукціонізму. У центрі його уваги був складний характер відносин між структурою та надбудовою, які, на його думку, не можна було звести до простого відображення «економічних» умов. Теоретична оригінальність А. Грамші полягала в серії нових концепцій, які він використовував для розширення та перетворення нашого розуміння політики. Він був сильно захоплений думками про характер відносин між державою та громадянським суспільством, що склалися в порівняно сучасних суспільствах, особливо в капіталістичних демократіях. А. Грамші заперечував редукціоністську концепцію держави як виключно «класової» держави, інструменту примусу та панування панівного класу. Він наполягав на «просвітницькій» («виховній») ролі держави, її значенні у побудові тих альянсів, які могли б завоювати підтримку з боку різних соціальних верств, та її ролі у забезпеченні культурного та морального «лідерства». Хоча економічна структура у кінцевому підсумку може бути визначальною, А. Грамші надав значно більшої автономії наслідкам фактичного ведення боротьби за лідерство на широкому фронті та на різних місцях та інститутах. Він стверджував, що роль комуністичної партії полягала у тому, щоб брати участь та вести широку багатопланову боротьбу за «гегемонію». Зміна у соціалістичній політичній стратегії була необхідна – від прямого фронтального нападу на державу до виграшу стратегічних позицій на низці фронтів. Соціалістична боротьба була задумана як «позиційна війна» насамперед проти сил капіталістичної гегемонії у громадянському суспільстві та культурі [1].

Отже, для А. Грамші й для Р. Кокса гегемонія на глобальному рівні не може бути прирівняна до матеріального або воєнного панування (як у політичному реалізмі) та не повинна розглядатися як бажане суспільне «благо» (як у неоліберальному інституціоналізмі). За словами Р. Кокса, «Грамші використовував концепцію гегемонії, щоб виразити єдність між об'єктивними матеріальними силами та етико-політичними ідеями (в марксистських термінах, єдність структури та надбудови), в якій влада, заснована на пануванні над виробництвом, раціоналізується через ідеологію, що включає компроміс або консенсус між домінуючими та підпорядкованими групами [6, с. 387].

На онтологічному рівні, Р. Кокс та література, натхнена А. Грамші, засуджують нео-реалістську матеріалізацію міжнародних структур та процесів у міжнародних відносинах. Неореалізм маргіналізує проблематику соціальних змін та історичних трансформацій на користь акценту на передбачуваності, стабільності та відтворення існуючих світових порядків. Неограмшійство різко відходить від цієї онтологічної традиції. Неограмшійці стверджують, що конкретні процеси та проблеми світової політики повинні аналізуватися у зв'язку з *історичними структурами*: особливими конфігураціями світового порядку, соціальними виробничими відносинами та формами держави. Глобальна політика – це тотальність, яка характеризується складними відкритими процесами структурних трансформацій. Тому її онтологія має постійно переглядатися [див., напр.: 7; 10; 17; 19; 21]. У грамшійській натхненій літературі, Марк Руперт, імовірно, був першим, хто наголосив на важливості обґрунтування аналізу комплексу держава-суспільство та міждержавної системи історичною онтологією, заснованою на марксистській критиці відчуження та фетишизму [11; 19, с. 14–38]. У своїй нещодавній праці Ісабелла Баккер та Стівен Гілл переформулювали онтологію Р. Кокса, намагаючись закріпити її на історичній діалектиці: «Ми бачимо ці [світові порядки, форми держав та виробництва] не як рівні, а як різні моменти у складі суперечливої тотальності світового порядку» [2, с. 25]. Це переформулювання свідчить про спробу відійти від механістичної інтерпретації коксіанської онтології, яка могла би звести її до мережі механічно взаємодіючих ідеальних типів. Також важливим в останній праці І. Баккер та С. Гілла є спроба включити у грамшійську онтологію широко визначений вимір соціального відтворення.

На епістемологічному та нормативному рівнях неограмшійство захищає концепцію зв'язку між теорією та практикою, закладеній у концепції *органічного інтелектуала* А. Грамші. На вчених впливає їхнє соціальне положення у процесі творення історичної структури і вони сприяють її відтворенню або трансформації шляхом формулювання гегемоністських або контр-гегемоністських ідей. Вони беруть участь у конструюванні інтерсуб'єктивних структур ідей світового порядку. Р. Кокс засуджує мейнстрімні уявлення про самозображення теорії міжнародних відносин як ціннісно нейтральне. Його рефлексивна позиція щодо теоретичної діяльності викристалізована у відмінності, яку він проводить між *проблемо-розв'язувальною теорією* та *критичною теорією* [8]. У той час, як перша обмежується розв'язанням проблем у даному світовому порядку, друга стосується розуміння історичних витоків світового порядку. Це дає можливість критичним теоретикам надати емансипативні альтернативи світовому порядку, які закріплені у повсякденних практиках опору. Оскільки «теорія завжди *для* когось та *для* якоїсь цілі» [8, с. 128], роль критичної теорії та органічних інтелектуалів полягає у висвітленні цих цілей та викритті структур влади, які теорія зміцнює, відтворює та матеріалізує. Ця критика проблемо-розв'язувальної теорії пропонує історичний підхід до трансформації світових порядків й вона спрямована на демістифікацію інститутів, які традиційні підходи приймають як належне.

Велика колекція неограмшіанських творів, незважаючи на помітні відмінності, відзначається спільною прихильністю до соціальних змін. Як стверджував С. Гілл, грамшіанський підхід відрізняється від традиційної теорії тим, що він «наполягає на етичному вимірі для аналізу», різко контрастуючи з проблемами політичного порядку та прагматичною потребою в управлінні системами, що домінують в традиційних підходах [11, с. 24–25]. Слідуючи одинадцятій тезі К. Маркса – «Філософи лише інтерпретували світ по-різному, але справа полягає у тому, щоб змінити його» [15] – неограмшіанці виступали за концепцію історії як діалектичної за своїм характером, прагнучи підкреслити внутрішні протиріччя соціальних відносин. На їхню думку, така концепція може сформувати основу для прогресивних соціальних змін [4].

Сама по собі не підхід або метод соціального дослідження, діалектика частково онтологічна – або частина опису того, як усе відбувається. Вона передбачає «принципову відмінність між появою чогось та його причинним статусом як механізму, який пояснює розвиток цілого» [14, с. 307]. Як уточнює Марк Руперт, й К. Маркс, й А. Грамші «займалися критикою, яка мала на меті розкрити та зробити явною соціальну онтологію... яка лежить в основі та робить можливим капіталістичний спосіб виробництва, але який систематично спотворюється та приховується від очей характерними інституційними формами та соціальними практиками капіталізму» [18, с. 67]. Через практику критики, онтологія сама є радикалізованою: «більше не розглядається апіорі, тобто, як така, що передує реальності та визначає її, як така, яку ми можемо знати, вона натомість стає постійним суспільним продуктом, історично конкретним та суперечливим» [18, с. 67]. Таким чином, звернення до історико-діалектичного підходу дає змогу неограмшіанцям оспарювати поширену тенденцію в традиційній теорії міжнародних відносин «використовувати трансісторичні теоризації, основані на наборах апіорних категорій, які, здається, набувають онтологічної автономії». Традиційні підходи можуть бути практично адекватними, тобто «соціально ефективними (у тому сенсі, що вони у будь-який момент сприяють побудові соціального миру та певним політичним ініціативам)», але вони не дають адекватного соціального наукового пояснення [11, с. 22].

Неограмшіанська критична теорія, таким чином, здатна критикувати статичність, аісторизм та глибокий консерватизм проблемо-розв'язувальних теорій у рамках мейнстрімної теорії міжнародних відносин [4, с. 9–10; 8; 11, с. 21–26]. Примітно, що вона кидає виклик концепції соціального універсуму, який розуміється у термінах абстрактного індивідуалізму, згідно якого первинні одиниці – чи то індивіди, чи то держави – конкурують за відносну частку ресурсів, які наділяють владою [19, с. 4]. Глибоко проблематична, ця атомістична онтологія натуралізує анархічну міждержавну систему. По суті, неореалізм «водночас підносить суверенну державу та абстрагує її від її соціально-історичного контексту» [19, с. 6]. Із систематичного дослідження виключаються «історично специфічні соціальні відносини та політична боротьба, які лежать в основі держави, процеси, за допомогою яких виробляються та накопичуються багатства та владні ресурси, та переслідування цих, здавалося б, «належних кінцевих цілей» політичної спільноти» [19, с. 7].

Отже, можна зробити висновок, що, спираючись головним чином на ідеї та концептуальні рамки «В'язничних зошитів» А. Грамші та деяких інших мислителів, неограмшіанство пропонує грамшіанськи-натхнений історизм, який прагне подолати емпірицизм та позитивізм, які лежать в основі домінуючих теоризацій міжнародних відносин. Прагнучи «узгодити» трансформації у світовому порядку та критичну теоретичну ціль з історичистськими припущеннями щодо знань, неограмшіанське вчення прагне забезпечити альтернативний підхід у дисципліні, у якій тривалий час домінували біхевіоралізм, позитивізм

та неореалізм. Перспективними видаються розвідки, спрямовані на виявлення обмежень, недоліків, запропонованої неограмшкіанцями «критичної теорії».

Список використаної літератури

1. Грамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи / пер. з іт. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Вперед, 2017. 417 с.
2. Bakker I., Gill S. *Ontology, Method, and Hypotheses. Power, Production and Social Reproduction: Human In/security in the Global Political Economy* / Ed. by Isabella Bakker and Stephen Gill. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003. P. 17–41.
3. Bibliografia gramsciana. Supplement updated to 1993 / Ed. by Joh M. Cammet and Maria Luisa Righi. Roma: Fondazione Istituto Gramsci, 1995 // Веб-портал «FONDAZIONE GRAMSCI onlus». URL: <https://www.fondazionegramsci.org/bibliografia-gramsciana/> (дата звернення: 26.12.2022).
4. Global Restructuring, State, Capital and Labour: Contesting Neo-Gramscian Perspectives / Andreas Bieler et al. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006. 249 p.
5. Cox R. W. Gramsci, Hegemony, and International Relations: An Essay in Method. *Millennium: Journal of International Studies*. 1983. Vol. 12, Issue 2. P. 162–175.
6. Cox R. W. Labour and hegemony. *International Organization*. 1977. Vol. 31, No. 3. P. 385–424.
7. Cox R. W. *Production, Power and Order: Social Forces in the Making of History*. New York: Columbia University Press, 1987. 500 p.
8. Cox R. W. Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations. *Millennium: Journal of International Studies*. 1981. Vol. 10, Issue 2. P. 126–155.
9. Germain R. D., M. Kenny. Engaging Gramsci: International Relations Theory and the New Gramscians. *Review of International Studies*. 1998. Vol. 24, No. 1. P. 3–21.
10. Gill S. *American Hegemony and the Trilateral Commission*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 320 p.
11. Gill S. Epistemology, ontology, and the 'Italian School'. *Gramsci, Historical Materialism and International Relations* / Ed. by Stephen Gill. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P. 21–48.
12. Gramsci A. *Quaderni del carcere* / a cura di Valentino Gerratana. Torino: Einaudi, 1975. 4 volumi.
13. Hall S. Cultural studies and its theoretical legacies. *Stuart Hall: Critical dialogues in cultural studies* / Ed. by David Morley and Kuan-Hsing Chen. London: Routledge, 1996. P. 261–274.
14. MacLean J. Marxism and International Relations: A Strange Case of Mutual Neglect. *Millennium: Journal of International Studies*. 1988. Vol. 17, Issue 2. P. 295–319.
15. Marx K. Thesen über Feuerbach // Bibliothek der revolutionären Bewegungen unserer Zeit «Stimmen der proletarischen Revolution». URL: http://www.mlwerke.de/me/me03/me03_005.htm (дата звернення: 26.12.2022).
16. Morton A. D. *Unravelling Gramsci: Hegemony and Passive Revolution in the Global Political Economy*. Ann Arbor, MI: Pluto Press, 2007. 272 p.
17. Murphy C. N. *International Organization and Industrial Change: Global Governance since 1850*. Cambridge: Polity Press, 1994. xiii, 337 p.
18. Rupert M. Alienation, capitalism and the inter-state system: toward a Marxian/Gramscian critique. *Gramsci, Historical Materialism and International Relations* / Ed. by Stephen Gill. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P. 67–92.

19. Rupert M. Producing Hegemony: The Politics of Mass Production and American Global Power. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. xiv, 261 p.
20. Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci / Eds. and trans. Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. New York: International Publishers, 1971. 572 p.
21. Van der Pijl K. The Making of an Atlantic Ruling Class. London: Verso, 1984. xviii, 331 p.

ANTONIO GRAMSCI IDEA'S INFLUENCE ON INTERNATIONAL RELATIONS THEORY

Oleh Kukartsev

*Lviv Polytechnic National University,
Department of Political Science and International Relations
Mytropolyta Andreia str., 5, 79000, Lviv, Ukraine*

The impact of the A. Gramsci's idea heritage on the international relations theory is investigated. Based on the historical method, the method of meaningful analysis of ideas, concepts and theories, the state of the study of A. Gramsci's work in the Humanities and social sciences is highlighted, as well as the genesis and development of the neo-Gramscian approach in the international relations theory are disclosed.

It has been revealed that since the beginning of the 1950s A. Gramsci's influence has been traced in almost all areas of the Humanities and social sciences. The special role of the Italian thinker and revolutionary in the development of the international relations theory is noted, thanks to the works of which in the 1980–1990s. in the field of international politics, the so-called «Gramscian turn» took place, accompanied by the emergence of the Gramscian approach (or neo-Gramscianism). Particular attention is given to the importance of the Canadian researcher Robert Cox in establishing and developing the Gramscian approach.

The epistemological and ontological differences between the neo-Gramscian «critical theory» and the mainstream directions of the study of world politics – political realism and liberal idealism - are determined. It was established, firstly, that in the ontological plan, the neo-Gramscians moved away from the ahistorical state-centric vision of the world order inherent in political realism and political idealism, and focused on the development of historical-materialistic interpretations of world politics and international relations, using the A. Gramsci's concepts of hegemony, the historical bloc, positional war, an organic intellectuals; secondly, that in epistemological terms, neo-Gramscianism positions itself as a «critical theory», which fundamentally differs from the so-called «problem-solving theories» in its reflexivity, seeks to overcome the empirical-analytical and positivist attitudes that underlie the theoretical mainstream in the field of research international relations.

Key words: A. Gramsci, R. Cox, neo-Gramscianism, critical theory, problem-solving theory, international relations theory.